

تأثیر کمبود آب قابل دسترس و غلظت سیلیسیم محلول غذایی بر برخی ویژگی‌های فیزیولوژیک، بیوشیمیایی و رشد گیاه گندم

عزیز کرملاجعب^{۱*} و محمد حسین قرینه^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۴/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۵/۲۷)

چکیده

به منظور بررسی تأثیر غلظت سیلیسیم محلول غذایی بر برخی صفات فیزیولوژیک، بیوشیمیایی و رشد گیاه گندم (رقم چمران) در شرایط تنش کمبود آب، این آزمایش در بهار سال ۱۳۹۱ در آزمایشگاه دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان به صورت فاکتوریل در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام شد. تنش کمبود آب در سه سطح (شاهد یا بدون تنش، کمبود ملایم (فشار اسمزی ۵- اتمسفر) و کمبود شدید (فشار اسمزی ۱۰- اتمسفر) با حل کردن ۱۷۵ و ۲۳۰ گرم پلی‌اتیلن گلیکول ۶۰۰۰ در هر لیتر آب مقطر) اعمال شد. مقادیر مختلف سیلیسیم (صفر، ۱، ۲ و ۳ میلی‌مولار) به شکل سیلیکات پتاسیم (K_2SiO_3) به عنوان عامل دوم آزمایش بود. نتایج نشان داد که تنش شدید کمبود آب باعث افزایش معنی‌دار پرولین آزاد (۷۴/۴ درصد) و سیلیسیم اندام هوایی (۶۹/۱ درصد) و کاهش مقدار پروتئین‌های محلول، هدایت روزنه‌ای، شاخص پایداری غشا و وزن خشک اندام هوایی و ریشه به ترتیب ۱۸/۶، ۶۶/۶، ۲۴/۲، ۳۷/۸ و ۵۱/۹ درصد نسبت به شاهد شده است. همچنین، اثر سیلیسیم در محلول غذایی، به جز وزن خشک ریشه، بر سایر صفات مورد بررسی معنی‌دار بود. سیلیسیم بیشترین تأثیر را بر غلظت سیلیسیم اندام هوایی داشته و سبب افزایش ۵۳ درصدی این شاخص شد. حضور سیلیسیم در شرایط عدم تنش کمبود آب اثر معنی‌داری بر صفات نداشته و با افزایش شدت تنش، اثر آن نیز افزایش یافت. کاربرد ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم در شرایط تنش ملایم باعث افزایش به ترتیب ۱۸ و ۲۱ درصد و در شرایط تنش شدید ۲۵ و ۳۱ درصد وزن خشک اندام هوایی نسبت به تیمار بدون سیلیسیم گردید و بین این دو مقدار تفاوت معنی‌داری مشاهده نشد.

واژه‌های کلیدی: پلی‌اتیلن گلیکول، شاخص پایداری غشا، هدایت روزنه‌ای

مقدمه

عناصر غذایی به صورت محلول در آب جذب گیاه می‌شوند. بنابراین، هرگونه محدودیت در منابع آب، منجر به کاهش بیشتر دسترسی به منابع غذایی می‌شود. محمدی و همکاران (۲) گزارش کردند که در صورت اعمال تنش خشکی، گیاه گندم مجبور به کم کردن رشد رویشی و اتمام زود هنگام آن شده و در نتیجه ارتفاع بوته و تولید ماده خشک گیاه کاهش می‌یابد.

تنش‌های محیطی از جمله عواملی هستند که استفاده از حداکثر پتانسیل آب و خاک توسط گیاه در جهت حداکثر تولید را محدود می‌کنند. تنش خشکی مهمترین عامل محدود کننده رشد و تولید محصولات کشاورزی در مناطق خشک و نیمه خشک جهان است (۷).

۱. گروه زراعت، دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان، ملاثانی

*: مسؤل مکاتبات، پست الکترونیکی: azizchaab@gmail.com

همکاران (۱۳) گزارش کردند که در شرایط تنش خشکی در گندم، کاربرد ۲/۱۱ میلی‌مول سیلیکات سدیم در کیلوگرم خاک در کشت گلدانی، باعث افزایش معنی‌دار شاخص پایداری غشای سلول و تولید ماده خشک نسبت به حالت تنش خشکی گردید.

سودمندی سیلیسیم در تحمل تنش خشکی در غلات مربوط به فعالیت بیشتر H^+ -ATPase موجود در غشا و H^+ -PPase در تونوپلاست و جذب بیشتر یون پتاسیم، افزایش غلظت داخل سلولی آن و جذب و نگهداری آب و تأثیر بر فعالیت برخی آنزیم‌ها و فرایندهای فیزیولوژیک می‌باشد (۱۳). سیلیسیم سبب می‌شود که دیواره سلول‌های آندودرمی ریشه سیلیسی شده و بعد از اینکه ظرفیت این قسمت‌ها جهت سیلیسی شدن تکمیل شد، قسمت عمده سیلیسیم به اندام هوایی ارسال و در آنجا تجمع کرده و باعث افزایش غلظت این عنصر می‌شود (۱۰).

لی و همکاران (۱۶) بیان نمودند که سیلیسیم به‌علت سخت و سیلیسی کردن سلول‌های برگ، باعث افزایش دوام و پایداری غشای سلول و در بعضی موارد کاهش انعطاف پذیری سلول‌های روزنه و کاهش تبادلات روزنه‌ای می‌گردد. این امر در مرحله نخست سبب افزایش دوام برگ و حفظ محتوای نسبی آب در شرایط تنش می‌شود و امکان رشد و افزایش وزن فراهم می‌گردد. سپس، حفظ پایداری غشای سلول منجر به کاهش نشت مواد سلولی و در نتیجه تداوم جریان انتقال مواد فتوسنتزی می‌شود. آزمایشی که کایا و همکاران (۱۵) روی ذرت انجام دادند نشان داد که در شرایط تنش خشکی، وزن تر و خشک گیاه کاهش می‌یابد و کاربرد سیلیسیم در این شرایط منجر به افزایش این ویژگی‌ها شده، رشد گیاه را بهبود داده و مقدار عملکرد را افزایش می‌دهد. گزارش شده که حد بحرانی میزان سیلیسیم در خاک برای گیاه برنج به‌طور متوسط ۳۵۰ میلی‌گرم در کیلوگرم خاک است و یک هشتم این مقدار برای گیاه گندم مورد نیاز می‌باشد (۱۹).

خوزستان یکی از مهمترین مناطق از لحاظ تولید گندم کشور می‌باشد که با دارا بودن شرایط خاص آب و هوایی،

به‌نظر می‌رسد که در شرایط کمبود آب، استفاده و تنظیم غلظت برخی از عناصر می‌تواند به عنوان یک راهبرد برای جلوگیری از اثرهای مخرب تنش مؤثر بوده و زمینه سازگاری گیاه را فراهم آورد. سیلیسیم دومین عنصر از لحاظ فراوانی در سطح کره زمین است، و مقدار آن بین ۰/۱ تا ۰/۶ میلی‌مول در دسی‌متر مکعب خاک می‌باشد؛ ولی به عنوان عنصر اساسی برای گیاهان محسوب نگردیده، و نقش آن در بیولوژی گیاهان به طور کامل درک نشده است. سیلیسیم به شکل‌های مختلف، از جمله اسید مونوسیلیسیک $[Si(OH)_4]$ ، در خاک وجود دارد. در اندام هوایی، با از دست دادن آب، اسید مونوسیلیسیک غلیظ شده و به فرم ژل سیلیس $(SiO_2.nH_2O)$ تبدیل می‌شود و باعث افزایش تحمل گیاه به تنش می‌گردد (۱۲).

لیانگ و همکاران (۱۸) به این نتیجه رسیدند که کاربرد سیلیسیم سبب رسوب آن در غشای سلولی، سیلیسی و سخت شدن آن، کاهش معنی‌دار میزان نشت الکترولیتی و افزایش شاخص پایداری غشای سلول می‌شود. این محققین دلیل این امر را چنین می‌دانند که سیلیسیم در درون گیاه یک عنصر غیر متحرک است و پس از رسوب در داخل سلول به صورت ژل سیلیکای پلیمر شده در آمده و دیگر برای گیاه قابل استفاده می‌شود و تنها نقش استحکام و پایداری را خواهد داشت. ما و یاماجی (۲۰) بیان نمودند که سیلیسیم با رسوب در زیر لایه کوتیکولی (با ضخامت ۰/۱ میکرومتر) برگ و تشکیل لایه دوگانه کوتیکول-سیلیس به ضخامت ۲/۵ میکرومتر و در نتیجه افزایش ضخامت لایه کوتیکول و موم آن، باعث کاهش ترقق از سطح برگ و پوست گیاهی می‌شود. در نتیجه این عمل، محتوای آب گیاه زیاد می‌شود و توسعه برگگی و تولید ماده خشک نیز افزایش می‌یابد. طالع احمد و حداد (۲۴) در آزمایشی روی دو ژنوتیپ گندم در شرایط تنش خشکی گزارش دادند که تنش خشکی باعث کاهش معنی‌دار مقدار پروتئین‌های محلول برگ و افزایش مقدار پرولین آن شده و کاربرد سیلیسیم در این شرایط از طریق کاهش تجزیه پروتئین‌های محلول کل باعث افزایش پروتئین‌ها و کاهش پرولین آزاد می‌شود. گنگ و

از مرحله دو برگی به صورت پلکانی طی سه مرحله و با فاصله‌های پنج روزه اعمال شدند. محلول‌دهی و تعویض آب گلدان‌ها هر هفته یکبار انجام شد و همراه با آن تیمارهای پلی‌اتیلن گلیکول و سیلیسیم نیز به کار برده شدند. آب کاهش یافته به دلیل تبخیر و تعرق از سطح ظروف پلاستیکی نیز به صورت روزانه از محلول‌های آماده جایگزین می‌گردید. با توجه به وجود پتاسیم در ترکیب سیلیکات پتاسیم، مقدار آن محاسبه و از منبع پتاسیم محلول، یعنی نترات پتاسیم، کاسته شد و کمبود نترات آن توسط اسید نیتریک رقیق جبران گردید (۱۷). بعد از ساختن محلول غذایی و کاربرد تیمارها، pH محلول غذایی در ۵/۸ توسط HCl و NaOH یک نرمال تنظیم گردید. دمای اتاق رشد برای گیاهچه‌ها حدود ۲۰ تا ۲۲ درجه سلسیوس در روز و ۱۸ تا ۲۰ درجه سلسیوس در شب و رطوبت ۷۵٪ تنظیم گردید. گیاهان بعد از گذشت حدود دو ماه از کشت برداشت شدند (۱۷). سپس ریشه‌ها از اندام هوایی جدا و وزن تر آنها به طور جداگانه اندازه‌گیری شد. پس از آن، نمونه‌ها به خشک‌کن با دمای ۷۵ درجه سلسیوس انتقال یافتند و بعد از گذشت ۴۸ ساعت و ثابت شدن وزن آنها، وزن خشک اندام هوایی و ریشه به طور جداگانه اندازه‌گیری شد.

صفات فیزیولوژیک

مقدار پرولین به روش بیتس و همکاران (۸) تعیین شد. ابتدا ۵/۰ گرم از برگ تازه با هاون له و درون فالكون ریخته شد. سپس، ۱۰ میلی‌لیتر سولفوسالسیلیک اسید ۳٪ به آن اضافه و درون یخ قرار داده شد. فالكون را در ۷۵۰۰ دور به مدت ۳۰ دقیقه و دمای ۴ درجه سلسیوس سانتریفیوژ کرده تا مواد اضافی از محلول جدا گردد. دو میلی‌لیتر از عصاره صاف شده درون فالكون جدید ریخته و ۲ میلی‌لیتر اسید ناین هیدرین و ۲ میلی‌لیتر اسید استیک گلاسیپال به آن اضافه شد. نمونه به مدت یک ساعت در حمام آب گرم حرارت و سپس درون یخ قرارداده شد. چهار میلی‌لیتر تولوئن به محلول‌ها اضافه و به مدت ۲۰ ثانیه ورتکس شدند و در نهایت جذب نور در طول

همواره شرایط مساعدی برای وقوع تنش‌های مخرب محیطی، به ویژه خشکی، را داشته است. به همین منظور، پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر سیلیسیم بر برخی ویژگی‌های فیزیولوژیک، بیوشیمیایی و رشد گیاه گندم در شرایط تنش کمبود آب ناشی از پلی‌اتیلن گلیکول در محلول غذایی اجرا شد تا با بررسی دقیق اثر آن، در آزمایش‌های بعدی در شرایط مزرعه‌ای پیگیری شود.

مواد و روش‌ها

آزمایش در بهار سال ۱۳۹۱ در آزمایشگاه دانشکده کشاورزی دانشگاه کشاورزی و منابع طبیعی رامین خوزستان به صورت فاکتوریل در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام شد. تنش کمبود رطوبت در سه سطح شامل شاهد (بدون تنش)، کمبود ملایم آب قابل دسترس (فشار اسمزی ۵- اتمسفر) و کمبود شدید آب قابل دسترس (فشار اسمزی ۱۰- اتمسفر) با حل کردن به ترتیب ۱۷۵ و ۲۳۰ گرم پلی‌اتیلن گلیکول ۶۰۰۰ در هر لیتر آب مقطر اعمال شد. مقادیر مختلف سیلیسیم (صفر، ۱، ۲ و ۳ میلی‌مولار در لیتر) به شکل سیلیکات پتاسیم (K_2SiO_3) به عنوان عامل دوم آزمایش بود. بذره‌های گندم رقم چمران ابتدا در محلول هیپوکلریت ۵٪ به مدت سه دقیقه ضدعفونی شد. سپس، در پتری‌دیش‌های استریل، در دمای ۲۴ درجه سلسیوس، در تاریکی و رطوبت لازم قرار گرفتند. پس از گذشت ۷ روز، از گیاهچه‌هایی که ساقه‌چه و ریشه‌چه طبیعی داشتند سه گیاهچه انتخاب و در قسمت بالای ظروف پلاستیکی با حجم ۵ لیتر از طریق فوم‌های پلاستیکی به شکلی که ریشه‌چه آنها در سطح و ساقه‌چه آنها در بیرون از محلول بود قرار داده شدند.

پس از گذشت پنج روز، زمانیکه ارتفاع گیاهچه‌ها به ۱۰ سانتی‌متر رسید، از محلول غذایی هوگلند و آرنون (۱۴) به جای آب مقطر استفاده شد. غلظت محلول غذایی به تدریج از ۰/۲۵، ۰/۵ و ۰/۷۵ به محلول کامل تغییر یافت و سپس در طول آزمایش از محلول کامل استفاده شد. تیمارهای کمبود آب پس

گردیدند. جهت رسم منحنی‌ها از نرم‌افزار Excel استفاده شد.

نتایج و بحث

در میان سازوکارهای سلولی متفاوتی که در طی مواجه شدن با تنش وجود دارند، تجمع اسیدهای آمینه سازگارکننده، مانند پرولین، اهمیت خاصی دارد. این اسیدآمینه با اسیدیته خشتی و حلالیت زیاد در آب، طی بروز تنش می‌تواند تا ۸۰٪ اسیدهای آمینه سلول را تشکیل دهد (۵). اثر تیمارهای آزمایشی بر مقدار پرولین برگ پرچم در سطح احتمال ۱٪ و اثر متقابل آن‌ها در سطح احتمال ۵٪ معنی‌دار بود (جدول ۱). نتایج مقایسه میانگین اثر سطوح مختلف تنش کمبود آب بر برخی صفات مورد بررسی در گندم در جدول ۲ ارائه شده است. بر اساس این جدول، تنش کمبود آب باعث افزایش معنی‌دار مقدار پرولین شده است.

براساس نتایج برش‌دهی، کاربرد سیلیسیم در سطوح مختلف تنش کمبود آب، در شرایط بدون تنش، اثر معنی‌داری بر مقدار پرولین نداشته و با افزایش شدت تنش، اثر سیلیسیم نیز افزایش یافته است (جدول ۳). کاربرد ۱ میلی‌مول سیلیسیم در لیتر در شرایط تنش ملایم اثر معنی‌داری بر مقدار پرولین نداشته، اما غلظت‌های ۲ و ۳ میلی‌مولار باعث کاهش ۴۴ درصدی این اسید آمینه آزاد نسبت به تیمار بدون سیلیسیم شده است. در شرایط تنش شدید نیز کاربرد مقادیر ۱، ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم باعث کاهش معنی‌دار پرولین (به ترتیب ۲۳/۵، ۳۶/۰ و ۴۶/۰ درصد) نسبت به تیمار بدون سیلیسیم شده، به‌طوری‌که بین مقادیر ۱ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم نیز تفاوت معنی‌دار مشاهده گردید (جدول ۴).

به این ترتیب، با افزایش کمبود دسترسی به آب، مقدار پرولین آزاد نیز افزایش یافته و به موازات آن اثر کاربرد سیلیسیم بر کاهش مقدار پرولین بیشتر شده است. به‌نظر می‌رسد که وقتی گیاه در شرایط تنش قرار می‌گیرد، مقدار پرولین در سلول‌های آن افزایش می‌یابد، که در نتیجه افزایش غلظت داخل سلول، میزان جذب و نگهداری آب تداوم می‌یابد. اثر افزایش تولید پرولین بر مقاومت به تنش کمبود رطوبت هنوز قابل بحث است و

موج ۵۲۰ نانومتر توسط نمونه‌ها با دستگاه اسپکتروفوتومتر (Spectronic Genesys 5, U.S.A) اندازه‌گیری شد.

مقدار کل پروتئین‌های محلول برگ به روش معرفی شده توسط برادفورد (۹) و اندازه‌گیری میزان جذب نوری محلول حاصل به وسیله دستگاه اسپکتروفوتومتر در طول موج ۵۹۵ نانومتر و با استفاده از منحنی استاندارد، محاسبه گردید.

اندازه‌گیری هدایت روزنه‌ای برگ‌ها با استفاده از دستگاه Porometer Delta-T Mk3 مدل AP3 ساخت کشور آمریکا در دمای ۲۵ درجه سلسیوس و رطوبت نسبی ۵۰ تا ۶۰ درصد در ساعت ۱۱ تا ۱۲ صبح صورت گرفت.

شاخص پایداری غشای سلول‌های برگ‌ها قبل از برداشت و در مرحله وقوع تنش و بر اساس روش سایرام و همکاران (۲۳) اندازه‌گیری شد. برای این منظور، ۱۰ نمونه دایره‌ای شکل با اندازه‌های برابر به قطر یک سانتی‌متر از برگ‌ها تهیه و با آب مقطر شسته شدند. سپس ۵ نمونه آنها در آب مقطر در دمای ۴۰ درجه به مدت ۳۰ دقیقه (EC_1) و ۵ نمونه دیگر در آب مقطر در دمای ۱۰۰ درجه سلسیوس و به مدت ۱۵ دقیقه نگهداری و هدایت الکتریکی آب آنها با استفاده از هدایت الکتریکی سنج، اندازه‌گیری شد (EC_2). در نهایت، شاخص پایداری غشا با استفاده از رابطه ۱ محاسبه شد:

$$[1] \quad \text{شاخص پایداری غشای سلول} = [1 - (EC_1 / EC_2)] \times 100$$

جهت محاسبه میزان سیلیسیم برگ پرچم از روش رنگ‌سنجی آمینومولیدات آبی استفاده شد. به این صورت که پس از تهیه عصاره نمونه مورد نظر طبق روش الیوت و اشنایدر (۱۱) غلظت سیلیسیم در آن با استفاده از دستگاه اسپکتروفوتومتر در طول موج ۶۵۰ نانومتر اندازه‌گیری گردید.

کلیه محاسبات آماری با استفاده از نرم‌افزار SAS انجام گرفت و برای مقایسه میانگین‌ها از آزمون حداقل تفاوت معنی‌دار (LSD) در سطح احتمال ۵٪ استفاده گردید. سپس، در صورت معنی‌داری اثر متقابل، از روش برش‌دهی جهت تفسیر اثر استفاده شد و میانگین‌ها با روش L.S.Means مقایسه

باعث افزایش مقدار پروتئین محلول می‌شود. افزایش میزان پروتئین‌های محلول در اثر اعمال سیلیسیم در گندم (۱۳ و ۲۴) تحت تنش خشکی گزارش شده است، که با نتایج این آزمایش همسو می‌باشد.

در شرایط اعمال تنش کمبود آب، هدایت روزنه‌ای برگ به شدت کاهش یافت، به طوری که در تنش ملایم و شدید این شاخص به ترتیب $4/40$ و $6/66$ درصد نسبت به شرایط بدون تنش نقصان یافت (جدول ۲). ریچاردز (۲۲) گزارش کرد که یک رابطه مثبت و معنی‌دار بین عملکرد و هدایت روزنه‌ای برگ جو در شرایط تنش خشکی وجود دارد و گیاه با انجام حداقل فتوسنتز در این شرایط سعی در کاهش تبدلات روزنه‌ای و حفظ محتوای نسبی آب برگ جهت حفظ فشار تورگر و ادامه رشد دارد. بر اساس نتایج تجزیه واریانس داده‌ها در جدول ۱، اثر کاربرد سیلیسیم در سطح احتمال ۵٪ بر میزان هدایت روزنه‌ای معنی‌دار بوده، اما برهمکنش آن با تنش کمبود آب معنی‌دار نبود، به طوری که کاربرد ۳ میلی مول در لیتر سیلیسیم باعث کاهش ۱۵ درصدی هدایت روزنه‌ای نسبت به تیمار شاهد شده؛ اما مقادیر دیگر سیلیسیم بی‌تأثیر بود (شکل ۲). در حضور غلظت زیاد سیلیسیم، گیاه گندم مقادیر زیادی از آن را جذب و ذخیره می‌کند. پی و همکاران (۲۱)، در آزمایشی در شرایط هیدروپونیک و تنش رطوبتی ۵/۰- مگاپاسکال ناشی از پلی‌اتیلن گلیکول در گندم، بیان نمودند که در حضور سیلیسیم در محلول غذایی در شرایط تنش کمبود آب، لایه دوم سیلیس-کوتیکول روی بافت اپیدرم برگ‌ها، برای پاسخ به پتانسیل منفی آب و کاهش تبخیر و تعرق از گیاه، تشکیل می‌شود. بنابراین، سیلیسیم باعث سخت و سیلیسی شدن برگ و کاهش انعطاف پذیری و تبدلات روزنه‌ای می‌گردد. البته کاهش هدایت روزنه‌ای برگ در حضور سیلیسیم (۲/۱۷ درصد) در مقابل اثر مثبت آن بر سایر صفات فیزیولوژیک و افزایش تولید ماده خشک اندام هوایی (۶/۱۴ درصد) و ریشه (۱/۹ درصد) نسبت به شاهد ناچیز می‌باشد.

علاوه بر افزایش ساخت پرولین، کاهش کاتابولیسم پرولین نیز می‌تواند به تجمع آن در شرایط تنش کمبود رطوبت مربوط باشد (۳). احمد و همکاران (۶) به این نتیجه رسیدند که احتمالاً در حضور سیلیسیم، فعالیت آنزیم‌های آنتی‌اکسیدانی، مانند کاتالاز و سوپراکسید دیسموتاز، افزایش یافته و به دنبال آن غلظت گونه‌های فعال اکسیژن کاهش می‌یابد. همچنین، مقدار پراکسید هیدروژن نیز به شدت کاهش می‌یابد. به این ترتیب، یکی از عوامل گیاهی تحریک کننده تولید اسیدهای آمینه آزاد پرولین از بین رفته و مقدار آن کاهش می‌یابد.

از تغییرات عمده بیوشیمیایی که در اثر کاهش رطوبت خاک در گیاهان زراعی روی می‌دهد، تغییر در میزان تولید پروتئین‌های گیاهی در جهت تجزیه و یا جلوگیری از ساخت بعضی از آنها و نیز ساخت دسته کوچکی از پروتئین‌های مخصوص تنش است (۱۶). نتایج تجزیه واریانس میانگین داده‌ها گویای تأثیر معنی‌دار اعمال تنش کمبود آب و کاربرد سیلیسیم بر مقدار پروتئین‌های محلول برگ به ترتیب در سطوح احتمال ۱٪ و ۵٪ و غیر معنی‌دار بودن برهمکنش آنها بود (جدول ۱). اعمال تنش کمبود آب ملایم و شدید باعث کاهش به ترتیب ۶/۱۲ و ۰/۱۸ درصدی پروتئین‌های محلول نسبت به شرایط بدون تنش شد (جدول ۲). سی و سه مرده و همکاران (۱) گزارش نمودند که کاهش غلظت پروتئین در شرایط تنش، که با کاهش آنزیم روبیسکو و نقصان فتوسنتز همراه است، به دلیل افزایش فعالیت آنزیم‌های تجزیه کننده پروتئین می‌باشد. برخی از پژوهشگران افت ساخت پروتئین‌های محلول را به کاهش تعداد پلی‌زوم‌های سلول نسبت داده‌اند (۴). بر اساس نتایج این پژوهش، کاربرد سیلیسیم باعث افزایش معنی‌دار پروتئین‌های محلول شد، به طوری که کاربرد غلظت ۱ میلی مولار سیلیسیم بی‌تأثیر بود، اما غلظت‌های ۲ و ۳ میلی مولار آن باعث افزایش معنی‌دار ۰/۸ و ۰/۱۰ درصدی این شاخص نسبت به تیمار شاهد (عدم مصرف سیلیسیم) شد (شکل ۱). ژو و همکاران (۲۵)، بیان نمودند که سیلیسیم از طریق تأثیر مثبت بر تعداد پلی‌زوم‌ها

جدول ۱. تجزیه واریانس صفات مورد بررسی در برگ پرچم بوته‌های گندم تحت تأثیر تیمارهای تنش کمبود آب و سیلیسیم در محلول غذایی

منابع تغییرات	میانگین مربعیات									
	وزن خشک	وزن خشک	غلظت سیلیسیم	غلظت سیلیسیم	غلظت سیلیسیم	شاخص	هدایت	هدایت	پروتئین‌های محلول	پروتئین
ریشه	ریشه	اندام‌هوایی	ریشه	اندام‌هوایی	اندام‌هوایی	پایداری غشا	پایداری	روزنه‌ای	محلول	آزادی
۰/۰۱۶ ^{ns}	۰/۰۱۱ ^{ns}	۰/۰۱۰ ^{ns}	۰/۰۱۰ ^{ns}	۱/۹۷ ^{ns}	۳۰/۳۸ ^{ns}	۰/۰۳ ^{ns}	۱/۴۴ ^{ns}	۱/۱۹ ^{ns}	۲	بلوک
۰/۰۵۸*	۶/۹۰**	۰/۰۱۱ ^{ns}	۳۶۴/۵۴**	۱۴۶۰/۱۴**	۳/۸۵**	۱۳۲/۷۰**	۹۲/۴۰**	۲	سطوح تنش (D)	
۰/۰۰۳ ^{ns}	۰/۳۹*	۰/۰۲۱*	۶۶/۶۴**	۲۵۶/۵۶*	۰/۱۰*	۲۸/۴۵*	۱۴/۶۸**	۳	سیلیسیم (Si)	
۰/۰۰۹ ^{ns}	۰/۲۲*	۰/۰۰۲ ^{ns}	۹/۴۲*	۱۲۹/۳۶*	۰/۰۳ ^{ns}	۴/۰۳ ^{ns}	۵۳۰*	۶	D × Si	
۰/۰۱۴	۰/۰۰۸	۰/۰۰۵۵	۲/۹۴	۴۴/۳۴	۰/۰۲	۷/۴۳	۱/۸۰	۲۲	خطای آزمایشی	
۱۰/۷۶	۹/۱۰	۸/۹۳	۲۱/۳۰	۸۳۰	۱۳/۸۲	۸/۴۸	۲۲/۴۸	(/)	ضرب تغییرات	

*، ** و ns به ترتیب معنی دار در سطوح احتمال ۱٪ و ۵٪ و بدون اختلاف معنی دار

جدول ۲. نتایج مقایسه میانگین اثر سطوح مختلف تنش کمبود آب بر برخی صفات مورد بررسی در گندم

وزن خشک ریشه	وزن خشک اندام	وزن خشک اندام هوایی	سیلیسیم اندام غشا	شاخص پایداری	هدایت روزنه‌ای	پروتئین محلول	پروتئین	سطح تنش
(g/plant)	(g/plant)	هوایی (g/plant)	(mg/g DW)	(%)	(cm/s)	(mg/g FW)	(mg/g FW)	
۱/۱۴ a	۳/۹۶ a	۲/۳۶ c	۹۰/۸۵ a	۱/۶۸ a	۳۵/۸۶ a	۳/۵۵ c	بدون تنش	
۱/۱۲ a	۳/۱۱ b	۸/۴۳ b	۸۰/۸۰ b	۱/۰۰ b	۳۱/۰۹ b	۵/۳۷ b	تنش ملایم	
۰/۹۷ b	۲/۴۵ c	۱۳/۳۷ a	۶۸/۸۲ c	۰/۵۶ c	۲۹/۴۵ b	۹/۰۱ a	تنش شدید	

میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک برای هر صفت در سطوح احتمال ۵٪ اختلاف معنی داری با یکدیگر ندارند.

نتایج تجزیه واریانس داده‌ها نشان داد که اثر تیمارهای آزمایشی و برهمکنش آنها بر شاخص پایداری غشاء معنی‌دار است (جدول ۱). نتایج برش‌دهی اثر متقابل نشان داد که اثر کاربرد سیلیسیم در شرایط بدون تنش بر شاخص پایداری غشای سلول غیر معنی‌دار و در شرایط تنش ملایم و شدید به ترتیب در سطوح احتمال ۵٪ و ۱٪ معنی‌دار است (جدول ۳). در شرایط تنش ملایم، کاربرد غلظت‌های ۱، ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم باعث افزایش به ترتیب ۱۲/۰، ۱۵/۴ و ۱۶/۶ درصدی شاخص پایداری غشا در مقایسه با عدم مصرف سیلیسیم شد و بین این سطوح تفاوت معنی‌داری مشاهده نگردید. همچنین، در شرایط تنش شدید تنها اثر کاربرد غلظت‌های ۲ و ۳ میلی‌مولار معنی‌دار بود، به طوری که باعث افزایش به ترتیب ۲۸/۴ و ۲۹/۳ درصد این شاخص نسبت به تیمار بدون کاربرد سیلیسیم شدند. به‌نظر می‌رسد در شرایط تنش کمبود آب، میزان نشت مواد از سلول‌ها، که نشان دهنده وارد شدن آسیب به آنها است، افزایش یافته و در نتیجه شاخص پایداری غشای سلول کاهش یافته است. ژو و همکاران (۲۵)، افزایش پایداری غشا در حضور سیلیسیم را به علت رسوب سیلیسیم در غشای سلولی و سیلیسی و سخت شدن آن دانستند. لیانگ و همکاران (۱۸) به این نتیجه رسیدند که سیلیسیم در درون گیاه یک عنصر غیر متحرک است و پس از رسوب در داخل سلول به صورت ژل سیلیکای پلیمر شده آمده و برای گیاه غیرقابل استفاده می‌شود و تنها نقش استحکام و پایداری را خواهد داشت.

برش‌دهی اثر متقابل نشان داد که تنها در سطوح تنش کمبود آب ملایم و شدید، تفاوت غلظت سیلیسیم شاخصاره در میان سطوح سیلیسیم محلول غذایی در سطح احتمال ۱٪ معنی‌دار بود (جدول ۳). بر اساس نتایج این پژوهش، در شرایط تنش ملایم کاربرد یک میلی‌مول سیلیسیم در لیتر، اثر معنی‌داری بر غلظت آن در اندام هوایی نداشته، اما غلظت‌های ۲ و ۳ میلی‌مولار باعث افزایش به ترتیب ۶۰ و ۶۷ درصدی غلظت این عنصر در اندام هوایی نسبت به تیمار بدون سیلیسیم شد. بنابراین، نتایج نشان دهنده رابطه مثبت و معنی‌دار بین سطوح

تنش و سیلیسیم بر غلظت آن در اندام هوایی گیاه می‌باشد. در شرایط تنش شدید، اثر کاربرد هر سه مقدار ۱، ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم بر غلظت سیلیسیم شاخصاره معنی‌دار بوده، ولی تفاوت معنی‌داری بین دو سطح بالایی آن مشاهده نگردید. بیشترین غلظت این عنصر در شدیدترین تیمار تنش کمبود آب به‌همراه بیشترین غلظت سیلیسیم محلول غذایی و کمترین مقدار آن از پایین‌ترین سطوح این دو تیمار حاصل شد (جدول ۴). نتایج آزمایش‌های محققان (۶ و ۱۰) در گیاهان مختلف نشان داده که کاربرد سیلیسیم در محیط ریشه، باعث افزایش غلظت آن در اندام هوایی گیاه می‌شود، که با نتایج این پژوهش همسو می‌باشد.

افزایش غلظت سیلیسیم محلول غذایی باعث افزایش معنی‌دار غلظت سیلیسیم در ریشه شده است. به‌طوری که تنها کاربرد غلظت ۳ میلی‌مولار سیلیسیم در محلول غذایی سبب افزایش ۴/۵ درصدی غلظت سیلیسیم در ریشه نسبت به تیمار شاهد شده است (شکل ۳). در حضور بیشترین مقدار کاربرد سیلیسیم، غلظت این عنصر در اندام‌هوایی به میزان ۵۳٪ افزایش یافته، اما این افزایش در ریشه تنها ۴/۵ درصد بود. اپستین (۱۲) گزارش نمود که انتقال سیلیسیم در گیاه از ریشه به اندام هوایی می‌باشد و به وسیله جریان تعلق در آوندهای چوبی صورت می‌پذیرد. بنابراین، میزان تعرقی که در گیاه انجام می‌شود، می‌تواند توزیع‌کننده سیلیسیم در آن باشد، به طوری که تعرق باعث خروج آب و باقی ماندن سیلیسیم در برگ‌ها شده و در نتیجه غلظت سیلیسیم در اندام هوایی بیش از ریشه افزایش می‌یابد.

اثر عوامل آزمایشی و برهمکنش آنها بر وزن خشک اندام هوایی معنی‌دار بود (جدول ۱). نتایج برش‌دهی اثر متقابل داده‌ها نشان داد که در شرایط بدون تنش، اثر کاربرد سیلیسیم غیر معنی‌دار، ولی در شرایط تنش ملایم و شدید به ترتیب در سطح احتمال ۵٪ و ۱٪ معنی‌دار است (جدول ۳). در شرایط تنش ملایم، کاربرد مقدار یک میلی‌مول سیلیسیم در لیتر اثر معنی‌داری بر وزن خشک اندام هوایی نداشته، اما غلظت‌های ۲ و ۳ میلی‌مولار

جدول ۳. برش‌دهی برهمکنش تنش کمبود آب و سیلیسیم بر برخی صفات اندازه‌گیری شده در برگ پرچم بوته‌های گندم

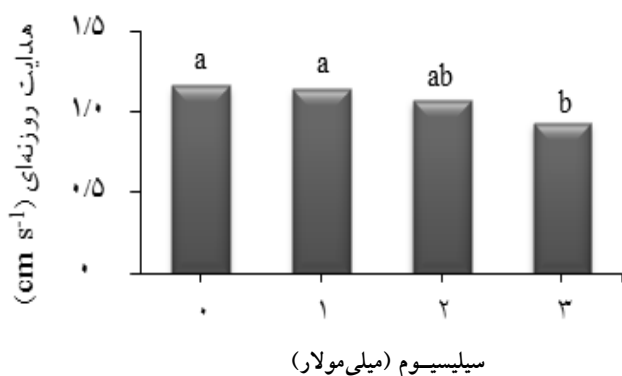
سطح تنش	درجه آزادی	پرولین	شاخص پایداری غشای سلول	سیلیسیم اندام هوایی	وزن خشک اندام هوایی
بدون تنش	۳	۰/۱۵ ^{ns}	۱۰/۸۰ ^{ns}	۱/۸۶ ^{ns}	۰/۰۳ ^{ns}
تنش ملایم	۳	۷/۴۲ *	۱۳۵/۵۱ *	۳۷/۱۶ **	۰/۲۹ *
تنش شدید	۳	۱۷/۷۱ **	۳۶۸/۹۷ **	۴۶/۴۵ **	۰/۵۱ **

**،*،ns به ترتیب معنی‌دار در سطوح احتمال ۱٪ و ۵٪ و بدون اختلاف معنی‌دار

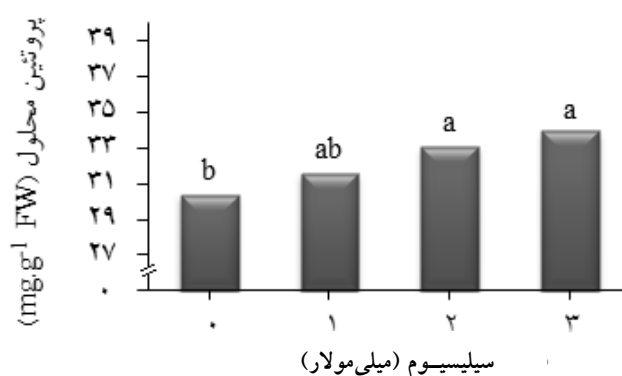
جدول ۴. نتایج مقایسه میانگین اثر متقابل تیمارهای آزمایشی بر برخی صفات مورد بررسی بوته‌های گندم

وزن خشک اندام هوایی (g/plant)	سیلیسیم اندام هوایی (mg/g DW)	شاخص پایداری غشای سلول (%)	پرولین (mg/g FW)	تیمارهای آزمایشی	
				سیلیسیم (میلی مولار)	سطح تنش
۴/۰۵ a	۱/۲۸ a	۹۲/۴۳ a	۳/۴۶ a	صفر	بدون تنش
۴/۰۵ a	۲/۵۱ a	۹۲/۱۰ a	۳/۳۰ a	۱	
۳/۹۰ a	۲/۴۸ a	۹۰/۶۰ a	۳/۶۳ a	۲	
۳/۸۷ a	۳/۱۸ a	۸۸/۲۶ a	۳/۸۳ a	۳	
۲/۶۹ b	۴/۰۸ c	۷۱/۳۰ b	۷/۵۰ a	صفر	تنش ملایم
۳/۰۴ ab	۷/۳۱ bc	۸۱/۰۳ a	۵/۶۳ ab	۱	
۳/۲۹ a	۱۰/۱۷ b	۸۴/۳۶ a	۴/۱۶ b	۲	
۳/۴۰ a	۱۲/۱۶ a	۸۵/۵۰ a	۴/۲۰ b	۳	
۲/۰۰ b	۸/۴۸ c	۵۵/۴۰ b	۱۲/۲۳ a	صفر	تنش شدید
۲/۲۳ b	۱۱/۹۲ b	۶۴/۰۳ b	۹/۳۶ b	۱	
۲/۶۷ a	۱۶/۱۰ a	۷۷/۴۳ a	۷/۸۳ bc	۲	
۲/۹۱ a	۱۶/۹۷ a	۷۸/۴۰ a	۶/۶۰ c	۳	

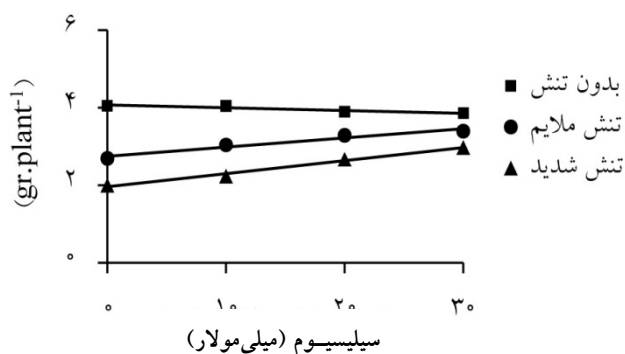
میانگین‌های دارای حداقل یک حرف مشترک در هر سطح تنش برای هر صفت، تفاوت معنی‌دار در سطح احتمال ۵٪ با یکدیگر ندارند.

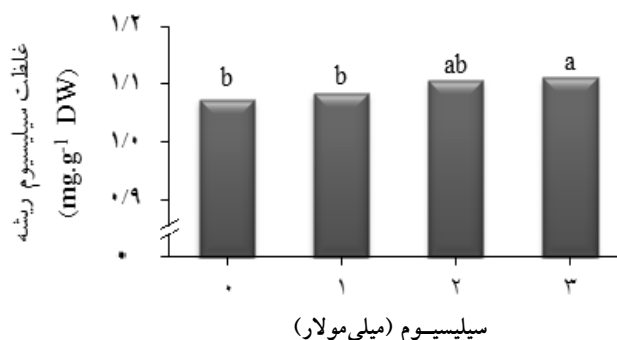
شکل ۲. اثر سطوح سیلیسیم بر هدایت روزنه‌ای برگ پرچم بوته‌های گندم تحت تأثیر تیمارهای مختلف تنش کمبود آب

شکل ۱. اثر سطوح سیلیسیم بر مقدار پروتئین‌های محلول برگ پرچم بوته‌های گندم تحت تأثیر تیمارهای مختلف تنش کمبود آب

شکل ۴. اثر سطوح مختلف سیلیسیم بر وزن خشک اندام هوایی گندم در شرایط تنش کمبود آب

شکل ۳. اثر سطوح مختلف سیلیسیم بر غلظت سیلیسیم ریشه گندم تحت تأثیر تیمارهای تنش کمبود آب

پروتئین‌های محلول کل، شاخص پایداری غشای سلول، هدایت روزنه‌ای و نیز وزن خشک اندام هوایی و ریشه بوته‌های رقم چمران گندم را به شکل بارزی کاهش داده و مقدار پروتئین آزاد و غلظت سیلیسیم اندام هوایی را افزایش می‌دهد. همچنین، در شرایط تنش، نشت مواد از داخل سلول به بیرون به‌طور معنی‌داری افزایش و به‌عبارت دیگر پایداری غشاء کاهش می‌یابد. کاربرد سیلیسیم در شرایط تنش، از طریق تأثیر بر برخی فعالیت‌های فیزیولوژیک، باعث بهبود رشد و تحمل گیاه به تنش کمبود آب می‌شود. نتایج نشان داد که در اثر اعمال تنش کمبود آب و نیز کاربرد سیلیسیم، میزان این عنصر در برگ گیاه به‌طور معنی‌داری افزایش می‌یابد.

به‌طور کلی، نتایج نشان داد که در شرایط تنش کمبود آب، تغییرات در اندام هوایی بیش از ریشه است. در این ارتباط، سیلیسیم با حضور در اندام هوایی گیاه، با تأثیر بر برخی سازوکارهای دخیل در تحمل تنش مانند افزایش غلظت پروتئین آزاد، افزایش پروتئین‌های محلول، کاهش آسیب به غشاء، بر رشد اندام‌های هوایی بسیار بیشتر از ریشه تأثیر گذاشته و قابلیت تحمل به تنش کمبود آب قابل دسترس در محلول غذایی را برای بوته‌های گندم افزایش می‌دهد. بنابراین، می‌توان بیان نمود که کاربرد سیلیسیم؛ اولاً از طریق جذب و ذخیره در سلول‌های گیاه، باعث شده که در شرایط تنش، غشای سلول پایداری خود را حفظ کند و میزان نشت مواد الکترولیتی به‌طور معنی‌داری کاهش

باعث افزایش به ترتیب ۱۸ و ۲۱ درصدی آن نسبت به تیمار بدون سیلیسیم گردید. همچنین، کاربرد این مقادیر در شرایط تنش شدید باعث افزایش به ترتیب ۲۵ و ۳۱ درصدی این شاخص شد. بنابراین، نتایج نشان دهنده وجود رابطه مثبت بین مقادیر کاربرد سیلیسیم و تولید ماده خشک اندام هوایی در شرایط تنش ملایم و شدید می‌باشد. البته این رابطه در سطوح زیادتر سیلیسیم ثابت است و تفاوت بین مقادیر ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم هم در تنش ملایم و هم شدید ناچیز می‌باشد (شکل ۴). به‌طور کلی، سیلیسیم از طریق جذب و تأثیر بیشتر بر صفات فیزیولوژیک اندازه‌گیری شده، باعث افزایش غلظت داخلی آن و در نتیجه افزایش پایداری غشای سلول شد. پس در شرایط تنش کمبود آب، از طریق کاهش تخریب غشای سلول و تداوم رشد گیاهی، کاهش کمتری در تولید ماده خشک اندام هوایی گیاه در حضور سیلیسیم اتفاق افتاده است.

همچنین، نتایج نشان داد که تنها اثر اعمال تنش کمبود آب بر وزن خشک ریشه گیاه معنی‌دار بوده (جدول ۱)، به‌طوری که اثر تنش شدید باعث کاهش ۱۴/۹ درصدی وزن خشک ریشه گیاه نسبت به شرایط بدون تنش گردید (جدول ۲).

نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به‌دست آمده از این آزمایش، تنش کمبود آب قابل دسترس در محلول غذایی نسبت به تیمار بدون تنش،

فیزیولوژیک گیاه سبب افزایش تحمل و رشد گیاه می‌گردد. نکته قابل ذکر این است که تأثیر مثبت سیلیسیم بر تولید ماده خشک گیاهی در شرایطی که گیاه تحت شرایط تنش قرار دارد بسیار بیشتر و چشمگیرتر از زمانی است که گیاه تحت شرایط بدون تنش رشد کرده بود. پس می‌توان بیان نمود که در گندم، در شرایط تنش خشکی، سیلیسیم یک عنصر ضروری است و حضور مقدار کافی از آن بقای گیاه را تضمین می‌کند.

یابد. ثانیاً، در شرایط تنش، سبب کاهش مقدار هدایت روزنه‌ای و در نتیجه کاهش میزان خروج آب از برگ از طریق تبخیر و تعرق و ادامه رشد گیاه شود. ثالثاً، بیشترین تأثیر کاربرد سیلیسیم بر اندام هوایی گیاه یا به عبارتی اندامی که از آنها تبخیر و تعرق صورت می‌گیرد، بوده است. به طوری که در شرایط تنش خشکی، غلظت‌های ۲ و ۳ میلی‌مولار سیلیسیم باعث ایجاد کمترین مقدار کاهش در وزن خشک اندام هوایی شده است. در نهایت، به‌نظر می‌رسد که سیلیسیم از طریق تأثیر بر برخی فعالیت‌های

منابع مورد استفاده

۱. سی و سه مرده، ع.، ع. احمدی، ک. پوستینی و ح. ابراهیم زاده. ۱۳۸۳. عوامل روزنه‌ای و غیر روزنه‌ای کنترل کننده فتوسنتز و ارتباط آن با مقاومت به خشکی در ارقام گندم. مجله علوم کشاورزی ایران ۳۵(۱): ۹۳-۱۰۶.
۲. محمدی، ع.ا.، ا. مجیدی، م.ر. بی‌همتا و ح. حیدری شریف آباد. ۱۳۸۵. ارزیابی تنش خشکی بر روی خصوصیات زراعی و مورفولوژیکی در تعدادی از ارقام گندم. مجله پژوهش و سازندگی ۷۳: ۱۸۴-۱۹۲.
۳. منصوری فر، س.، س.ع.م. مدرس ثانوی و م. جلالی جواران. ۱۳۸۴. تأثیر تنش خشکی و کمبود نیتروژن بر تغییرات کمی و کیفی پروتئین‌های محلول در برگ ذرت. مجله علوم کشاورزی ایران ۳۶(۳): ۶۲۵-۶۳۷.
۴. نیاکان، م. و م. قربانلی. ۱۳۸۶. اثر تنش خشکی بر شاخص‌های رشد، فاکتورهای فتوسنتزی، میزان پروتئین و محتوای یونی در بخش‌های هوایی و زیرزمینی دو رقم سویا. رستنی‌ها ۸(۱): ۱۷-۳۱.
۵. ولدیانی، ع.ر.، ع. حسین زاده قورت تپه و م. تاج بخش. ۱۳۸۴. بررسی اثرات تنش شوری بر جوانه‌زنی و رشد گیاهچه ارقام *Brassica napus* L. جدید و پرمحصول کلزای پائیزه. مجله پژوهش و سازندگی ۶۶: ۲۳-۳۲.
6. Ahmad, M., F. Hassen, U. Qadeer and A. Aslam. 2011. Silicon application and drought tolerance mechanism of sorghum. Afr. J. Agric. Res. 6(3): 594-607.
7. Ashraf, M. 2009. Biotechnological approach of improving plant salt tolerance using antioxidants as markers. Biotechnol. Adv. 27: 84-93.
8. Bates, S., R.P. Waldern and I.D. Teare. 1973. Rapid determination of free proline for water-stress studies. Plant Soil 39: 205-207.
9. Bradford, M.M. 1976. A rapid and sensitive method for the quantitation of microgram quantities of protein utilizing the principle of protein-dye binding. Anal. Biochem. 72: 248-254.
10. Chen, W., X. Yao, K. Cai and J. Chen. 2010. Silicon alleviates drought stress of rice plants by improving plant water status, photosynthesis and mineral nutrient absorption. Biol. Trace Elem. Res. 142: 67-76.
11. Elliot, C.L. and G.H. Snyder. 1991. Autoclave-induced digestion for the calorimetric determination of silicon in rice straw. J. Agric. Food Chem. 39: 1118-1119.
12. Epstein, E. 1999. Silicon. Ann. Rev. Plant Physiol., Plant Mol., Biol. 50: 641-664.
13. Gong, H.J., K.M. Chen, G. Chen, S. Wang and C.L. Zhang. 2005. Effects of silicon on growth of wheat under drought. 13th Int. Soil Conservation Organization Conf., Brisbane, pp. 10-11.
14. Hoagland, D.R. and D.I. Arnon. 1950. The water culture method for growing plants without soil. Calif. Exp. St. Circ. 347: 1-39.
15. Kaya, C., L. Tuna and D. Higgs. 2006. Effect of silicon on plant growth and mineral nutrition of maize grown under water-stress conditions. J. Plant Nutr. 29: 1469-1480.
16. Li, Q.F., C.C. Ma and Q.L. Shang. 2007. Effects of silicon on photosynthesis and antioxidative enzymes of maize under drought stress. Ying Yong Sheng Tai Xue Bao 18: 531-536.

17. Liang, Y. 1999. Effects of silicon on enzyme activity and sodium, potassium and calcium concentration in barely under dry stress. *Plant Soil* 209: 217-224.
18. Liang, Y., W. Sun, Y.G. Zhu and P. Christie. 2007. Mechanisms of silicon-mediated alleviation of abiotic stress in higher plants, a review. *Environ. Pollut.* 147: 422-428.
19. Ma, J.F. and E. Takahashi. 2002. *Soil, Fertilizer, and Plant Silicon Research in Japan*. First Edition, Elsevier Science, B.V., 295 p.
20. Ma, J.F. and N. Yamaji. 2006. Silicon uptake and accumulation in higher plants. *Trends Plant Sci.* 11: 1-6.
21. Pei, Z.F., D.F. Ming, D. Liu and G.L. Wan. 2010. Silicon improves the tolerance to water-deficit stress induced by polyethylene glycol in wheat (*Triticumaestivum* L.) seedlings. *J. Plant Growth Regul.* 29: 106-115.
22. Richards, R.A. 1996. Defining selection criteria to improve yield under drought. *J. Plant Growth Regul.* 20: 157-166.
23. Sairam, R.K., V. Chandrasekhar and G.C. Srivastava. 2001. Comparison of hexaploid and tetraploid wheat cultivars in their response to water stress. *Biol. Plantar.* 44: 89-94.
24. Tale Ahmadi, S. and R. Haddad. 2011. Study of silicon effects on antioxidant enzyme activities and osmotic adjustment of wheat under drought stress. *J. Genet. Plant Breed.* 47(1): 17-27.
25. Zhu, Z.J., G.Q. Wei, J. Li, Q.Q. Qian and J.Q. Yu. 2004. Silicon alleviates salt stress and increases antioxidant enzymes activity in leaves of salt-stressed cucumber (*Cucumissativus* L.). *J. Plant Sci.* 167: 527-533.